De Koerier

nr. 95, december 2022

De kunst van het verjongen

Kansen en grote uitdagingen

In ´Brabantse beelden, de verbeelding van identiteit' zijn beelden bijeen gebracht die beschouwd worden als symbool van de eigenheid van de woonplaats, zoals dit beeld in Ossendrecht. Zie pagina 20.

Brabants Heem

Inhoud

Heemkunde: kansen en grote uitdagingen 4

De kunst van het verjongen 12

Aanstelling vertrouwenspersoon steeds actueler 14

Stormachtige veranderingen in het Bossche open landschap 16

Beelden met een verhaal 20

Heemkunde en immaterieel erfgoed, leren van elkaar 25

Boeken
- Voor 'n borrel, 'n pintje en 'n praotje 30
- De Gemeijnt Bodem van Elde 31
- Rampjaar of Jubeljaar? 33
- En de naaste als jezelf 34
- 150 jaar Jacobuskerk in Zeeland 36
- Verhalen uit de vergetelheid 37
- Kruispunt De Tol en de negen bannen 38
- Terugblik op Wanroij 39

Goud voor De Erstelinghe Waalwijk en De Vonder Someren-Asten 40

Brabants Heem eert inzet van vrijwilligers 42

De juiste namen 45

Agenda en jubilea 46

Colofon 47

Brabants Heem

Van vrijwilligers, voor vrijwilligers

Geachte lezer,

De viering van het 75-jarig jubileum van Brabants Heem was niet alleen een bijeenkomst om terug te blikken. De feestelijke bijeenkomst in de Statenzaal van het Noordbrabants Museum op 20 oktober kenmerkte zich door de blik op de toekomst. Op een eigentijdse invulling van het werk van heemkundekringen en erfgoedverenigingen. Ineke Strouken schrijft er in deze uitgave over.

Nieuwe wegen inslaan gebeurt al volop. Neem het nieuwe bestuur van de Historische Kring Land van Cuijk, die een 22-jarige als voorzitter heeft. Die voorzitter, Joep Baltussen, laat zien hoe het jonge en diverse bestuur tot stand is gekomen. Bijzonder is hoe de Kring Vrienden van 's-Hertogenbosch de veranderingen in het open landschap volgt. Jos van Bruggen schrijft over de dilemma's daarbij. Hoe nuttig onderlinge contacten zijn bleek op het congres Heemkunde ontmoet immaterieel erfgoed, waarover in deze uitgave is te lezen.

Terecht blijven andere activiteiten de aandacht vragen. Er is een stroom aan boeken verschenen, Brabants Heem eerde jubilerende kringen en leden. Samen met nog vele andere onderwerpen kunt u hierover in deze uitgave lezen.

Veel leesplezier

Zeeland, december 2022
Tjeu van Ras
tjeuvanras@brabantsheem.nl

De volgende uitgave komt uit in maart 2023.
Kopij dient uiterlijk maandag 13 februari 2023 binnen te zijn.

Heemkunde: kansen en grote uitdagingen

door Ineke Strouken

Heemkundekringen kunnen trots zijn op wat ze de afgelopen decennia hebben gedaan, maar staan ook voor grote uitdagingen. Dat bleek op donderdag 20 oktober bij de viering van het 75-jarig bestaan van Brabants Heem in de Statenzaal van het Noordbrabants Museum. Op deze dag werd teruggeblikt en vooruit gekeken.

Anno 2022 zijn er 124 heemkundekringen aangesloten bij Brabants Heem met een achterban van zo'n 33.000 leden. Allemaal vrijwilligers, die zich met hart en ziel inzetten voor het lokale erfgoed van hun woonplaats. Anders dan historische

Midwinterhoornblazers uit Aarl-Rixtel openden de bijeenkomst.

verenigingen houden heemkundekringen zich niet alleen bezig met het verleden, al ligt daar wel vaak het accent op. Heemkundekringen documenteren de plaatselijke geschiedenis en cultuur door boeken, archieven, foto's, films, bidprentjes en voorwerpen uit de gemeenschap te verzamelen. Ook verhalen, herinneringen en streektaal worden vastgelegd. Waardevol vind ik dat heemkundekringen veel oog hebben voor het alledaagse leven van gewone mensen. Als ik informatie wil hebben over bijnamen, bijgeloof, jaarfeesten of levensloopprituelen dan ga ik altijd naar een heemkundekring. Bovendien zijn onder het ledenbestand van de heemkundekringen veel ervaringsdeskundigen. Soms heb je niet alleen informatie nodig, maar ook iemand die kan laten zien hoe het gedaan werd.
Jan Kriek, directeur van het Brabants Historisch Informatie Centrum (BHIC) en één van de forumleden op het jubileumfeest maakt frequent gebruik van heemkundekringen om de kennis van het BHIC aan te vullen. Heemkundekringen zitten in de haarvaten van de samenleving vindt hij, waardoor ze veel waardevolle gegevens boven water krijgen. Elke woonkern heeft haar eigen verhaal, geschiedenis en iconen. Dat gewone alledaagse leven vind je niet in officiële (historische) bronnen, maar in mensen, tradities en herinneringen. Door de heemkundekringen weten wij nu en in de toekomst hoe het leven in de afgelopen eeuw, waarin zoveel veranderingen plaatsvonden, er uit zag.

De bijeenkomst werd geleid door presentator Theo Verbruggen.

Voorzitter Henk Hellegers aan het woord.

Onbetaalbare kennis

Heemkundekringen documenteren niet alleen, ze doen ook gedegen onderzoek. Veel kringen hebben projectgroepen die onderzoek doen. Je kunt ze dus met recht kenniscentra voor de lokale geschiedenis noemen. Die kennis delen ze met iedereen die daar interesse in heeft. Ze organiseren lezingen en excursies, publiceren, onderhouden een website en zijn actief op social media. Voor overheden, onderwijs, toerisme en particulieren zijn ze een vraagbaak. Hun kennis is van wezenlijk belang als het gaat om het behoud van erfgoed en het krijgen van inzicht in de wordingsgeschiedenis van een plaats. Hun werk in onbetaalbaar als je dat zou moeten uitbesteden aan derden. Het vertegenwoordigt een groot cultureel kapitaal en is het goud van Brabant, volgens Jos Swanenberg, hoogleraar Diversiteit in Taal en Cultuur aan de Universiteit Tilburg en Patrick Timmermans, directeur van Erfgoed Brabant, die via een video Brabants Heem feliciteerden.

Voor de toekomst is het zaak om de kennis van de heemkundekringen goed te borgen. De digitale ontwikkelingen gaan snel en om toekomstige generaties te interesseren moet je als kring meegaan met de tijd. De beoefening van de lokale geschiedenis is heel anders geworden. Jan Kriek vertelde dat nog niet zo heel lang geleden de leeszaal van het archief altijd vol met mensen zat die onderzoek deden. Nu raadplegen de meeste mensen de archiefstukken thuis via internet. Dat maakt de deelname minder zichtbaar, maar daarom nog niet minder waardevol. Veel kringen zijn daarom bezig om hun documentatie te digitaliseren en via internet toegankelijk te maken. In een snel veranderende samenleving is kennis over de wortels van het bestaan van wezenlijk belang om te kunnen functioneren. Dat geldt voor individuen en voor gemeenten. Heemkundekringen leveren daaraan een belangrijke bijdrage.

Lokale verbinding

Behalve hun kennis is ook de betrokkenheid van heemkundekringen bij hun woonplaats heel waardevol. Kees van Kempen, voorzitter van Erfgoedcentrum 't Schoor Udenhout vertelt hoe zijn centrum in plaats van af te wachten tot mensen naar de heemkundekring komen, actief naar buiten gaat om het lokale geschiedenisverhaal te vertellen. 'Zo leer jij mensen kennen en leren ze jou kennen.' Je bouwt zo een groot lokaal netwerk op en veel draagvlak.

Op veel plaatsen organiseren heemkundekringen cursussen voor nieuwkomers om zich thuis te voelen in de nieuwe woonplaats. Het betrekken van nieuwe inwoners bij de lokale geschiedenis is iets wat bijna alle kringen op de agenda hebben staan. Dat was ook de ervaring van Jetty Eugster, oud-burgemeester van Schijndel en forumlid. Toen zij pas burgemeester was, heeft de heemkundekring een fietstocht georganiseerd om haar kennis te laten maken met de historisch waardevolle plekjes. 'Dan weet u straks waarover u besluiten moet nemen.' In het Brabants Erfgoed Weekend verbinden heemkundekringen de maatschappelijke organisaties in hun plaats rond een wisselend thema met elkaar.

Stijn Smeulders, gedeputeerde van Cultuur: *'Ik ben blij dat in Brabant zoveel vrijwilligers zich met passie inzetten voor het lokale erfgoed.'*

Toekomst

Een jubileum is ook een moment om naar de toekomst te kijken. De samenleving verandert snel en heemkundekringen moeten met hun tijd mee gaan. Om aan te geven dat ze zich met de volle breedte van het erfgoed bezig houden, hebben sommige kringen hun naam veranderd in erfgoedvereniging. Wie de lokale canons bekijkt, ziet dat veel heemkundekringen de naoorlogse geschiedenis en alle veranderingen van de laatste decennia een plek hebben gegeven in hun canon. Desondanks zijn heemkundekringen nog 'witte' organisaties.

Via een videoboodschap riep Arnoud-Jan Bijsterveld, hoogleraar Cultuur in Brabant aan de Universiteit van Tilburg, Brabants Heem op om weer terug te gaan naar de pijlers van 1947: democratisering en professionalisering. De vraag is: 'Hoe betrekken we meer mensen bij erfgoed en hoe delen we kennis en kunde?' Oprichter pastoor Binck van Brabants Heem en zijn aanhangers streefden ernaar de Brabantse geschiedenis voor iedereen toegankelijk te maken. Tegelijk wilde Binck handvatten bieden om de beoefening ervan te professionaliseren en kennis van buiten naar binnen te halen. Vandaag de dag is de heemkundebeoefening in transitie, de wereld verandert en de heemkundekringen veranderen mee. Erfgoed speelt een belangrijke maatschappelijke rol. Het is een middel voor participatie en emancipatie, de motor voor sociale cohesie en draagt bij aan een wij-gevoel. Door de verhalen te blijven vertellen helpen heemkundekringen mensen om zich te verbinden met het verleden, met de plaats waar ze wonen en met de gemeenschap waarvan ze deel uit maken.

Tradities in Brabant

Tijdens de jubileumviering werd het boek 'Tradities in Brabant, van generatie op generatie' gepresenteerd. Brabants Heem vroeg aan alle kringen een kenmerkende traditie uit hun woonplaats in te leveren voor het boek. Het werden ruim honderddertig tradities waarvoor mensen zich met hart en ziel inzetten. Het was niet de bedoeling om een compleet overzicht te maken, vandaar dat de titel 'tradities in Brabant' en niet 'de Brabantse tradities' is, maar om een aanzet te geven voor verder onderzoek. Het eerste exemplaar werd aangeboden aan Ida Adema, Commissaris van de Koning. Ze was er erg blij mee en feliciteerde Brabants Heem met het jubileum. Heemkundigen zijn de kracht van Brabant. Ze maken de eigenheid van Brabant zichtbaar en zorgen voor lokale verbindingskracht. Het boek geeft een inkijkje in het verhaal van Brabant, ofwel wat maakt anno 2022 dat wij gehecht zijn en ons thuis voelen in Brabant. Het is een tijdbeeld. Brabant verandert snel, over vijf jaar ziet dat tijdsbeeld er weer anders uit.

Ida Adema, Commissaris van de Koning: *'Heemkundigen zijn de kracht van Brabant. Ze maken de eigenheid van Brabant zichtbaar en zorgen voor lokale verbindingskracht.'*

Het eerste exemplaar van Tradities in Brabant was voor Ina Adema, Commissaris van de Koning. V.l.n.r. Tjeu van Ras, Ineke Strouken, Ina Adema en Kees van Kempen.

Kansen/uitdagingen

Conclusie van de dag is dat heemkundekringen van groot belang zijn voor de kennis van de identiteit van hun woonplaats, maar dat ze ook staan voor grote uitdagingen. In de toekomst zullen ze niet alleen aandacht moeten hebben voor 'oud' erfgoed, maar ook voor 'nieuw' erfgoed. Naast alles wat de heemkundekringen al doen, zullen ze ook actief nieuwe doelgroepen moeten opzoeken. Immaterieel erfgoedgemeenschappen helpen hun traditie te borgen, kan een goede ingang zijn. Naarmate de tijd vordert, zullen wij ook meer geschiedenis delen met 'nieuwe' Nederlanders en wordt het ook gemakkelijker om hen bij heemkunde te betrekken. Jongeren hebben recht op hun eigen geschiedenis, daar moet je ze de ruimte voor geven en ook accepteren dat ze veel meer in projecten met een begin- en einddatum en een eigen verantwoordelijkheid denken.

Heemkundekringen staan voor grote uitdagingen

Ik geloof in het spreekwoord: 'Jong geleerd is oud gedaan', dus heemkundekringen moeten vooral doorgaan met hun educatie. Wat op de jubileumviering minder aan de orde kwam, maar wat mij betreft ook een grote uitdaging is, is de snelle digitale innovatieve transformatie. Daar liggen heel veel kansen. Niet alleen door alle informatie op internet te zetten, maar ook door de mogelijkheden te benutten om die informatie beleefbaar te maken. Beleven is een sleutelwoord van deze tijd. Nieuwe generaties willen niet alleen over de geschiedenis lezen, maar willen de tijd ook aan den lijve kunnen voelen. Dat is allemaal al mogelijk. Veel kansen en uitdagingen dus voor de achterban. Brabants Heem zal de heemkundekringen daarbij met alle middelen die het heeft ondersteunen.

Jong geleerd is oud gedaan

De foto's bij dit artikel zijn gemaakt door Arnold van Nuland.

De kunst van het verjongen

door Joep Baltussen

Het is een onderwerp dat in al onze heemkundekringen aan de orde is. Hoe zorgen we voor opvolging? Terwijl bij elke heemkundekring de operationele zaken alle aandacht vragen, er moeten immers wel activiteiten worden georganiseerd, boeken worden geschreven en onderzoeken worden gedaan, sluimert het vraagstuk door.

Vacatures worden steeds vaker niet ingevuld door een gebrek aan belangstelling en dat vraagt meer voor de achterblijvende vrijwilligers. Daar komt de vergrijzing nog bij: het ledenbestand veroudert en daarmee het bestuur ook. Waar er niets verandert stijgt de gemiddelde leeftijd vanzelf.

Het nieuwe bestuur met v.l.n.r. Jan Veekens, Martien Mahler, Annoesjka Wintjes, Joep Baltussen, Theo van den Bergh, Sanne Peters Rit, Stef Coenen en Christel Kops. Niet op de foto maar wel tot het bestuur toegetreden is Stefan Schoofs. (Foto Sanne Peters Rit)

Het roer om

De Historische Kring Land van Cuijk worstelde met hetzelfde probleem. Toen dit voorjaar twee cruciale kartrekkers het bestuur verlieten en na een oproep geen enkel lid zich meldde om hun taken over te nemen, kwamen de overige bestuursleden voor een keuze te staan: gaan we door op dezelfde voet of gooien we het roer om? Het werd dat tweede.

Als 22-jarige ging ik met de werving aan de slag. Op de gebruikelijke manier - een vacature plaatsen en afwachten - lukte het niet, dus het werd een ongebruikelijke aanpak. We zochten vaak in eigen kring, maar dan loop je ook het risico dat telkens dezelfde mensen gevraagd worden. Wil je nieuwe mensen vinden, dan moet je ook op nieuwe manieren zoeken.

Daarvoor gebruikten wij sociale media. Talloze mensen volgen en liken op Facebook, Instagram en LinkedIn de pagina's van heemkundekringen, historische musea, programma's, tijdschriften en monumenten. Voor mij was dat een teken dat zij mogelijk interesse hadden in geschiedenis. Wie veel berichten over historie leuk vond, stuurde ik dan een persoonlijk berichtje. Dan vroeg ik ze of ze iets wilden betekenen voor ons. De ervaring leerde al gauw: persoonlijk benaderen werkt toch het beste.

Diverser

In combinatie met de enthousiaste uitleg over de vereniging lukte het om een handvol personen daadwerkelijk te overtuigen. Onze vereniging heeft een duidelijke missie: wij willen de geschiedenis van het Land van Cuijk stevig op de kaart zetten, bij alle generaties. Die visie en ons enthousiasme om dit waar te maken, werkt gelukkig aanstekelijk. Ook het feit dat er al twee jonge bestuursleden waren die erg enthousiast konden vertellen hielp. Daardoor kon de Historische Kring op 25 september een nieuw bestuur presenteren en met een tiener, met twintigers, veertigers en vijftigers schoot de gemiddelde leeftijd flink omlaag. En doordat drie vrouwen toetraden werd het bestuur ook veel diverser.

Als voorzitter van de bestuursploeg ben ik optimistisch over de toekomst: We zijn trots dat we dit probleem hebben omgezet in een kans en dat we die kans hebben gepakt. De uitdagingen waar onze vereniging voor staat, zijn nog niet veranderd. Wat wel is veranderd is dat we met dit team veel betere kaarten in handen hebben om die uitdagingen aan te gaan. Met verschillende generaties komen immers verschillende ideeën. We gaan ervoor!

Aanstelling vertrouwenspersoon steeds actueler

door Otte Strouken

Steeds meer organisaties worden genoodzaakt een vertrouwenspersoon aan te stellen. Het is een terugkerende vraag van subsidieverstrekkers of er al een vertrouwenspersoon is aangesteld. Met die vraag zijn al enkele erfgoedverenigingen en heemkundekringen geconfronteerd.

Erfgoedorganisaties doen er alles aan om hun activiteiten voor iedere vrijwilliger leuk en veilig te houden. Toch kan er zomaar - en zonder dat iemand iets in de gaten heeft - iets mis gaan tussen één of meerdere vrijwilligers en betrokkenen van een organisatie. Dat kunnen bijvoorbeeld pesterijen, discriminerende uitingen, grensoverschrijdend gedragingen, intimidaties, bedreigingen, afdreigingen of chanterende opmerkingen of handelingen zijn.

Groot belang

Als je onheus bent behandeld, je je klem gezet voelt, je “tussen wal en schip” terecht bent gekomen, je voor je gevoel geen kant meer uit kunt of als je je gewoon rot voelt, dan is het van groot belang dat je daar met iemand over kunt praten. In het geval je een ander iets hebt aangedaan kan het zijn dat je daar over inzit en daar met iemand over wil praten. Voor dergelijke situaties worden “vertrouwenspersonen” aangesteld. Zij zijn onafhankelijk, hebben geen band met het bestuur en rapporteren niets aan het bestuur of aan derden. Zij werken onzichtbaar voor de organisatie en “achter de schermen”.

Van groot belang dat je met iemand kunt praten

De enige band die zij met de organisatie hebben is dat zij voor onbepaalde tijd zijn aangesteld en hun directe contactgegevens goed zichtbaar op de website staan. Dat is alles.

Een vertrouwenspersoon is een persoon van buiten de organisatie. Deze is geen lid en/of zit niet in het bestuur van de organisatie. Het is van groot belang om onafhankelijk te zijn. Samen met deze vertrouwenspersoon wordt de situatie en wat is voorgevallen besproken en wordt bekeken of en hoe het probleem kan worden opgelost. Even samen praten over wat er is gebeurd en hoe men verder kan, helpt je ook écht verder.

Van belang is dat de vertrouwenspersoon weet hoe hij of zij de vrijwilliger kan steunen. Professionele kennis, handelen en ondersteuning is noodzaak. De onafhankelijke vertrouwenspersoon moet naast de vrijwilliger staan. Cruciaal is dat sprake moet zijn van vertrouwen, geheimhouding, ondersteunen en zorgen dat vrijwilligers zich veilig en zonder gevolgen kunnen uiten. Een vertrouwenspersoon is dan ook een “partner in vertrouwen”.

Partner in vertrouwen

Ondersteuning

Al decennia lang voer ik een praktijk als jurist, register-conflictcoach, register-mediator en register-vertrouwenspersoon. Als zodanig word ik door professionele organisaties maar ook door vrijwilligersorganisaties steeds vaker gevraagd om als hun vertrouwenspersoon op te treden. Met plezier wil ik mij inzetten voor erfgoedorganisaties aangesloten bij Brabants Heem en hen ondersteunen met het aanstellen en opleiden van vertrouwenspersonen. Dat kan met het beantwoorden van vragen en/of het geven van workshops.

Let wel: een vertrouwenspersoon voor erfgoedorganisaties is (nog) niet verplicht, maar die verplichting gaat er mogelijk wel komen.

Voor meer informatie of vragen:
bel of mail: 06 - 40 21 28 69 / o.strouken@gmail.com

Stormachtige veranderingen in het Bossche open landschap

door Jos van Bruggen

Jos van Bruggen is voorzitter van de Interdisciplinaire Werkgroep Zuid-Willemspark, een samenwerking van elf leden uit alle geledingen van de Kring Vrienden van 's-Hertogenbosch (ruim 300 vrijwilligers). Uit hoofde van zijn functie volgt hij nu bijna twee jaar de besluitvorming in de Bossche gemeenteraad. Hij schrijft in dit artikel over de grote veranderingen in het Bossche open landschap. En of daar een taak is weggelegd voor heemkundeverenigingen.

Het mag inmiddels ook voor de gewone burger én daarmee voor heemkundeverenigingen, wel duidelijk zijn, onze samenleving staat voor gigantische uitdagingen. Zoals:

- de energietransformatie;
- de hoogwaterbergingsopgave;
- de daling van het grondwaterpeil;
- de woningen-tekort-crisis.

Daarbij horen citaten van politieke bestuurders als:

" De druk op de schaarse ruimte rond 's-Hertogenbosch neemt toe, er ontstaat spanning tussen de verschillende ambities zoals: klimaatadaptatie, energietransitie, etc."

" Niet alles kan overal."

" Het landschap van Noordoost Brabant zal ingrijpend veranderen."

" Het is een illusie om te denken dat de Bossche energietransitie pijnloos gaat verlopen."

Het landschap zal ingrijpend veranderen

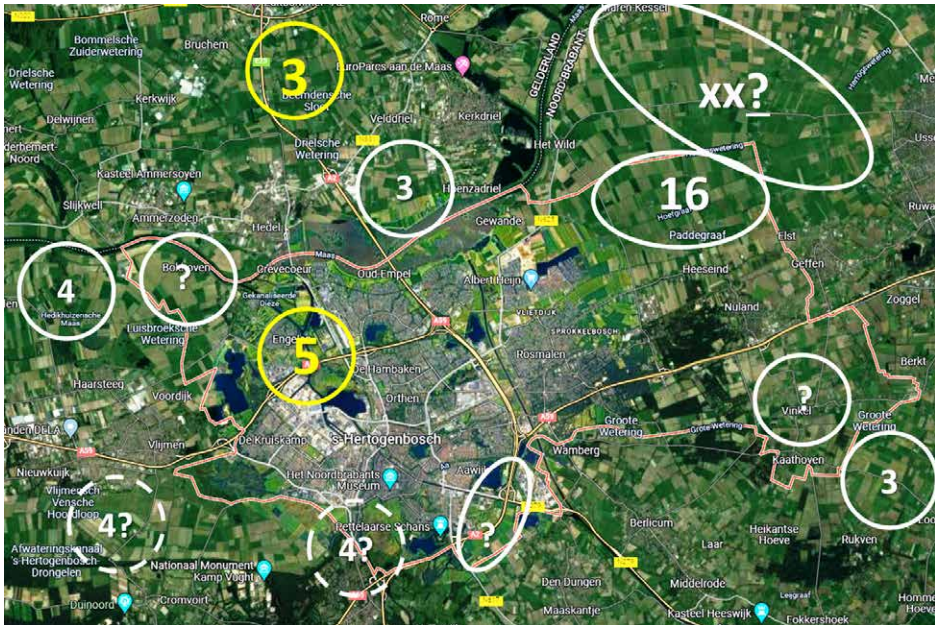

Locaties aanwezige (geel) en gedachte (wit) aantallen windturbines

Zanddonken en sluisjes

Kenmerken

Het historische landschap direct rond de oude vestingstad 's-Hertogenbosch kenmerkte zich door openheid, hier en daar onderbroken door donken (natuurlijke zandbulten). Het was en is een delta, gevormd door Aa, Dommel en Zandleij, die hier aansluit op het eveneens open stroomgebied van de Maas. In de Middeleeuwen lag de stad steeds vaker als een eiland in een hele grote binnenzee. In de 16 eeuw begonnen de Bosschenaren voor het eerst deze jaarlijks terugkerende overstromingen te zien als een militair verdedigingsmiddel. Zij groeven de zanddonken af en bouwden sluisjes die in tijden van oplopende krijgsspanning het water ophielden: militaire inundaties. Dit systeem groeide door tot ver in de 19e eeuw.

In het begin van die eeuw zag de Bosschenaar zijn polderlandschap nog bijna gelijk als in de Middeleeuwen. Juist dit poldergebied hebben de afgelopen tweehonderd jaar grote veranderingen plaatsgevonden. Verkeers-, spoor- en vaarwegen trekken nu lange, vaak rechte lijnen door het polderlandschap. De stad groeide met industrieterreinen en vele wijken uit over de ommelanden. Landbouwgronden verkavelden en kregen daarmee een ander aanzien.

Precies in dit gebied tekenen zich nu wederom nieuwe grote veranderingen af.

- Oost van de stad weer plm. 4000 woningen.
- Hoogwater-bergingsgebieden. Zuid, zuidwest en west van de stad zijn al gebieden ingericht voor veertien miljoen kuub water. Er is weer ruimte nodig voor 36 miljoen kuub.
- Zonnepanelenvelden. 100 ha gezocht. 50 ha gevonden: nog altijd 75 voetbalvelden.
- Windturbineparken.

Is het open polderlandschap rond 's-Hertogenbosch nog wel erfgoed te noemen? Anders gezegd: bevat het aan ons overgeleverde Bossche landschap oude natuur- en cultuurelementen, die extra goed bewaard dienen te blijven? Willen we deze vraag beantwoorden, dan zullen we eerst de erfgoedwaarden moeten inventariseren. Zijn die er inderdaad? Dan moeten we beoordelen of die "uniek en onvervangbaar" zijn. Daarna rijst de vervolgvraag of die erfgoedwaarden in gevaar komen door de komende ontwikkelingen.
Bij een 'ja' op alle vragen volgen hamvragen als 'wat te doen als Kring Vrienden? De barricaden op of bijdragen aan de bestuurlijke besluitvorming met onze inzichten? Gaan we samenwerken met andere heemkundeverenigingen? Met wie?

Erfgoedwaarden inventariseren

Windturbines

Als iets bij de gemiddelde burger reacties oproept, dan is dat een windturbine "in zijn achtertuin". De gevolgen van de komende snelle veranderingen in het landschap zullen ook rond 's-Hertogenbosch op de Bossche horizon het meest zichtbaar worden in de vorm van windturbines.
Een beeldschets vanaf de zuidelijke Maasdijk, west van Oud Empel met tien jaar geleden: één windturbine op industrieterrein Treurenburg.

- 2022: vijf windturbines in 's-Hertogenbosch, drie in Zaltbommel en minimaal twee (van de elf) bij knooppunt Deil.
- Over tien jaar: in alle windrichtingen minimaal 40 mogelijk 50 windturbines, tiphoogte tot 220 meter.

Voorwaar een grote wijziging! Maar een windturbine, en in zekere mate ook een zonneveld, doet behoudens de visuele impact, weinig schade aan de ondergrond en de daar aanwezige waarden. In tegenstelling tot bouwactiviteiten of herinrichting voor wateropvang. Maar kan visuele waarneming ook erfgoed zijn?

Kan visuele waarneming ook erfgoed zijn?

In het gebied vallen naast ons eigen 's-Hertogenbosch veel actoren te onderkennen. Over de windturbines: nog vijf gemeentes verdeeld over Noord-Brabant en Gelderland. Voor de energietransitie: drie Regionale-Energie-Strategie-regio's als samenwerkingsverband. Over hoogwaterbestrijding/-berging: twee waterschappen en Rijkswaterstaat (Maas).

Vragen beantwoord?

Vragen, vragen en nog eens vragen. Hebben we die bij de Kring Vrienden al beantwoord? Nee. Wij willen immers actief zijn mét onze plaatselijke historie. We kijken daarom vooral graag naar wat er is aan erfgoed en niet naar wat er op ons afkomt. Toch is juist dát waar de toekomst over gaat en waar de besluitvorming betrekking op heeft. Als Kring volgen we deze besluitvorming niet of nauwelijks. Tien jaar geleden kwamen al de eerste signalen voor de belangrijke beslissingen van nu. Alle informatie was al die tijd bij de gemeente, waterschappen, etc. openbaar toegankelijk. We willen eigenlijk ook liever geen politiek bedrijven. Maar, niets doen terwijl je beter weet, is óók politiek bedrijven!

Voor mij ligt de relevantie voor de hand. Ik kan me niet voorstellen dat alleen ons Bossche landschap onder druk kan komen te staan als mogelijk historisch erfgoed dat we zouden willen overdragen aan onze kinderen en kleinkinderen! Plaatselijke heemkunde-verenigingen kunnen deze relevantievraag beantwoorden.

Belanghebbenden?

Veel vragen maar wel relevant, erfgoed brengt immers mensen samen en zorgt ervoor dat de snel veranderende omgeving vertrouwd blijft. De toekomstige Omgevingswet schrijft uitdrukkelijk voor: samenwerken door de overheden met álle belanghebbenden. Zijn wij als Kring belanghebbende? Of zijn dat samenwerkende Bossche heemkundeverenigingen? Of is dat Brabant Heem als koepel van 124 heemkundeverenigingen in de zin van diezelfde komende Omgevingswet?

Beelden met een verhaal

door Ineke Strouken

In Brabant staan heel veel beelden, in elke woonkern meerdere kunstwerken. In het boek ´Brabantse beelden, de verbeelding van identiteit' zijn beelden bijeen gebracht die door de inwoners beschouwd worden als symbool van de eigenheid van hun woonplaats en een (historisch) verhaal vertellen.

Het boek is een initiatief van de Brabantse Hoeders en is eind november 2022 tijdens een bijeenkomst van de Hoeders van Brabant in Deurne ten doop gehouden. Het boek is samengesteld door Paul Spapens en Ineke Strouken en werd aangeboden aan de Commissaris van de Koning Ida Adema. Bij het boek hoort een reizende tentoonstelling. Veel heemkundekringen hebben er aan meegewerkt.

Hoeders zijn mensen die de Brabant Bokaal hebben ontvangen. Elk jaar ontwikkelen ze met steun van het Prins Bernard Cultuurfonds een innovatief project. Toen ik hoorde dat het project van 2022 ging over identiteit heb ik me meteen opgegeven om mee te doen. Maar toen bleek dat het over lokale beelden in de openbare ruimte ging, moest ik wel even slikken. Ik zag de relatie beelden en identiteit niet zo gauw. Bovendien over welke beelden ging het dan? Ik aarzelde, maar inmiddels ben ik helemaal verliefd geworden op al die prachtige kunstwerken die een verrijking zijn voor ons straatbeeld. Deze beelden gaan vaak zo op in hun omgeving dat wij ze niet meer zien. Soms moest ik zoeken naar een beeld en dan konden zelfs de mensen die er vlakbij woonden me niet helpen. Trouwens hoe vaak ben ik zelf niet langs een beeld gelopen zonder het echt te zien?

Drentslamp Eindhoven

Identiteit

Om te selecteren welk beeld wij in het boek zouden opnemen, hebben wij plaatselijke kenners geraadpleegd, die het overigens lang niet altijd met elkaar eens waren. Om in het boek te komen moest een beeld door de inwoners beschouwd worden als symbool van de eigenheid van hun woonplaats en een (historisch) verhaal vertellen. Wij hebben gekeken naar het verhaal, de geschiedenis, de verbondenheid met de gemeenschap en naar identiteit. Helaas moesten wij tot ons verdriet ook veel beelden laten schieten, want wij konden niet alles in het boek opnemen.

Een prachtig beeld dat de identiteit van een woonkern verbeeld is het vrij nieuwe beeld in de Eindhovense wijk Drents Dorp. Het Drents Dorp is tussen 1925 en 1930 gebouwd, toen Phillips arbeidskrachten van buiten Eindhoven nodig had. Drents Dorp is een hechte gemeenschap, die trots is op haar wijk. Het is een levendig wijkje, ingesloten door bedrijventerreinen en wegen.

Maar eenmaal in het Drents Dorp zie je leuke huizen met karakteristieke rode puntdaken en grote achtertuinen. Bijna een jaar lang hebben de bewoners onder begeleiding van de kunstenaar gewerkt aan een kunstwerk - De Drentslamp - dat de herinnering aan de band van Drenthe met Phillips levend moet houden.

Echt kijken

Om het boek te maken hebben wij heel Brabant doorkruist. Het heeft mij geleerd weer echt te kijken en ik hoop dat u na het lezen van het artikel dit ook weer gaat doen. Qua stijl verschillen de beelden nog al. Het materiaal waarvan ze gemaakt zijn is meestal brons. Eén mijn favorieten is het echtpaar dat met de huifkar op weg is naar de kermis in Casteren. Het beeld is gemaakt van brons met koper. Dat je altijd om een beeld heen moet lopen, ontdekte ik bij dit beeld, want aan de achterkant keek een jongetje onder het zeil van de huifkar uit.

In de jaren ‘ 60 tot ‘ 80 zijn veel beelden in een realistische vorm gemaakt. Dat was de tijd dat Brabant erg veranderde. Veel ambachten verdwenen. De leerlooier, schoenmaker, wever, griendwerker, peeënsteker, zalmvisser, buntsteker, het zijn allemaal ambachten die in beeld zijn vastgelegd. In Goirle werd in de 16e en 17e eeuw ballen voor de kaatssport gemaakt. De Ballenfrutter staat nu voor het cultureel centrum in Goirle en de gemeente profileert zich als een ‘dorp met ballen’.

Elk beeld vertelt zijn eigen verhaal. De Haopertse Gaoper bijvoorbeeld vertelt het verhaal van de tijd dat mensen uit de verre omtrek naar Hapert gingen om bloedzuigers te

Casteren

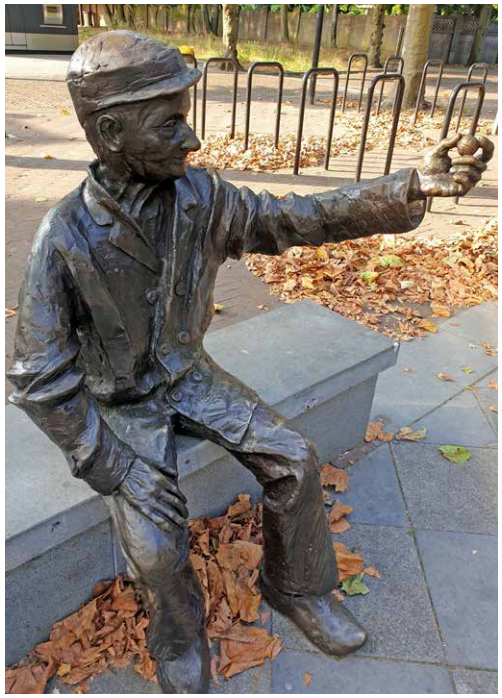

Goirle

kopen. Deze enge gladde beestjes werden ingezet bij allerlei geneeskundige behandelingen. Een handige teut kweekte ze in een kuil in zijn tuin en verkocht ze. Een heel bijzonder beeld staat in Ossendrecht en het is gemaakt in de vorm van een silhouet. Het stelt Prinses Paulientje (1878-1895) voor. Toen ze stierf, was ze 61 cm groot. Haar ledenmaten bleven in verhouding in groei achter, waardoor ze er gewoon, maar heel klein uitzag. Met haar vader trok ze langs kermissen in binnen- en buitenland. Ze was een nationale en internationale bekendheid.

Heemkundekringen

Opvallend is dat nog al eens heemkundekringen betrokken of zelfs initiatiefnemers zijn bij de oprichting van beelden. Een heel mooi voorbeeld is het initiatief van de Heemkunde Werkgroep Reusel. Zij richtten een Januskop op, een beeld met twee gezichten. De Januskop is er neergezet om te markeren dat op die plek een landschappelijke scheidslijn loopt: de waterscheiding tussen Maas en Schelde.

Alle Brabantse gemeenten, die aan de grens met België liggen, hebben de afwatering van hun sloten landinwaarts. In Reusel wordt echter een deel van het water richting België afgewaterd, omdat in de zuidoosthoek van Reusel een wal ligt die een waterscheiding vormt. Het oppervlaktewater uit dit gebied gaat via de Wamp en de Nete naar de Schelde. Wie een flesje water bij zich heeft kan het uitproberen.

Vergeten erfgoed

De Hoeders hopen met het boekje aandacht te vragen voor dit vergeten erfgoed. De beelden staan er dikwijls heel slecht bij. Vol met vogelpoep in een verwaarloosde omgeving naast een volle vuilnisbak bijvoorbeeld. Dat zijn wij vaak tegengekomen. Met de beelden kan veel meer gedaan worden. Ze verbinden kunst met erfgoed en hebben stuk voor stuk een prachtig verhaal over de geschiedenis en identiteit van een plaats. Ook zijn het hele mooie beelden, die waard zijn om gezien te worden. Wij hebben er in ieder geval van genoten.

Gilze

Tot slot een laatste beeld. In Gilze-Rijen hadden ze in de 18e eeuw veel last van wolven. Als er in vroegere tijden een wolf had huisgehouden bij de kudde schapen, dan verzamelden alle mannen van het dorp of buurtschap zich om met de ingewanden van de gedode dieren de wolf te lokken en dood te slaan. Ook kon je met het doden van een wolf geld verdienen. Sommige mensen specialiseerde zich in het jagen op wolven, zoals de familie Van der Corput uit Gilze. In 1710 gingen Wijnand en Adriaan van der Corput een wolf te lijf met een riek en een mes. En in Rijen zou in 1794 een merrie met een ziek veulen de wolven te slim af zijn geweest. Om de troep wolven geen kans te geven haar veulen te grijpen, bleef ze cirkels om de veulen galopperen tot de wolven afdropen. Sinds die tijd heet de plek 'de wolfsweide'.

Foto's Ineke Strouken

Paul Spapens en Ineke Strouken, 'Brabantse beelden, de verbeelding van identiteit' (Stichting de Brabantse Hoeders 2022) te bestellen via ineke.strouken@live.nl. Bij het boek is ook een reizende tentoonstelling te leen.

Heemkunde en immaterieel erfgoed, leren van elkaar

door Elise Meijer en Ineke Strouken

Heemkundekringen en immaterieel erfgoedgemeenschappen gelegenheid geven om elkaar beter te leren kennen. Dat was het doel van het congres 'Heemkunde ontmoet immaterieel erfgoed 'van Brabants Heem op 2 september. Heemkunde en immaterieel erfgoed kunnen veel aan elkaar hebben en veel van elkaar leren. Brabants Heem wil deze verbinding stimuleren en ondersteunen.

Beide dragen elk op een eigen manier bij aan het lokale erfgoed. Heemkundekringen door de lokale geschiedenis te documenteren en onderzoeken en deze kennis ter beschikking te stellen aan overheden, onderwijs en particulieren. Immaterieel erfgoedgemeenschappen door een traditie te beoefenen en die door te geven aan volgende generaties. Beide erfgoedvormen zijn erg belangrijk voor de erfgoedbeleving in een plaats.

UNESCO

Brabants Heem bestaat dit jaar 75 jaar. Om dit te vieren is dit jaar immaterieel erfgoed als thema gekozen. De dag startte met de herinneringen van Ineke Strouken, voormalig directeur van het Kenniscentrum Immaterieel Erfgoed Nederland (KIEN). Zij was direct betrokken bij de voorbereiding van de Nederlandse ondertekening van het UNESCO Verdrag ter bescherming van het Immaterieel Erfgoed.

Het ondertekenen van het UNESCO Verdrag vergde veel voorbereiding. Nederland ondertekent niet zo maar, want elk verdrag brengt ook verplichtingen met zich mee. KIEN organiseerde twee grote meerdaagse internationale congressen, allebei in Brabant, en bouwde in één dag een grote tentoonstelling op in het UNESCO gebouw in Parijs. Omdat de vergadering van het Internationaal Comité op 6 december was, mocht Sinterklaas met honderden chocoladeletters en speculaas-poppen mee.

Dat was een groot succes en daarmee was de weg voorbereid om het Verdrag te tekenen. De feitelijke ondertekening was op 10 mei 2012, maar toenmalige staatssecretaris voor cultuur Halbe Zijlstra gaf op 2 september tijdens het Bloemencorso Zundert het officiële startsein voor het immaterieel erfgoed in Nederland.

Marco van Baalen, de huidige directeur van KIEN sprak op de deze dag. “Onder immaterieel erfgoed verstaan wij de culturele uitingen die door erfgoedgemeenschappen worden beleefd als erfgoed. Het geeft hun een gevoel van identiteit en continuïteit. Het is dynamisch en beweegt mee met veranderingen van binnenuit en van buitenaf. Immaterieel erfgoed moet je niet musealiseren, het is levend erfgoed, het ontwikkelt zich constant. Beschermen is niet bevriezen, maar juist doorgeven. Daarom spreken wij van borgen.”

Identiteit en continuïteit

Bloemencorso

Paul Bastiaansen, voorzitter Corsokoepel, is betrokken geweest bij zowel het traject van de bijschrijving van het Corso Zundert op de Nederlandse Inventaris als het traject van de plaatsing van de Corsocultuur op de internationale UNESCO-lijst. Waarom is immaterieel erfgoed zo belangrijk? Volgens Bastiaansen gaat het om wie we zijn en wat we doen. “Bij een corso wordt de traditie van generatie op generatie overgedragen. De jeugd in Zundert wordt zo vroeg mogelijk bij het corso betrokken. Hierbij is belangrijk dat het eigenaarschap ook overgedragen wordt aan jongeren, ze krijgen het beslisrecht om er hún traditie van te maken. Dat is misschien even slikken voor de oudere generatie, maar het is wel belangrijk om de jongeren vast te houden,“ aldus Paul.

Een traditie moet met de tijd meegaan

“Een traditie moet met de tijd meegaan. Er is in de loop der jaren veel veranderd en tegelijkertijd niets. De essentie, de kernwaarden blijven hetzelfde. Nu is veiligheid erg belangrijk en het type wagen. Maar de competitie, de creativiteit en de gemeenschapszin blijven altijd. Het corso wordt gedragen door de gemeenschap en is inclusief, iedereen mag meedoen. Juist het vele handwerk zorgt ervoor dat mensen er veel tijd in steken en dat er een gemeenschap ontstaat. Er zijn horizontaal contacten tussen generaties en soorten mensen, maar ook verticaal in de tijd: je maakt deel uit van iets dat lang ervoor en nog lang erna gebeurt. Het grotere geheel, als het ware. Het is niet slechts een hobby, maar wordt ook gekoesterd als zingeving. Daarom is het UNESCO Verdrag zo belangrijk, voor de grote maatschappelijke waarde.“

Erfgoed in beweging

’s Middags werd vanuit drie invalshoeken in workshops naar immaterieel erfgoed gekeken. In de workshop van Jet Bakels (KIEN) gingen Frank Timmer (Brabantse Carnavalsfederatie), Marcus Vankan (Sint-Nicolaasgenootschap) en Paul Spapens (het Vierde Geschenk) in op de veranderingen in hun traditie. Tradities die generatieslang normaal waren, staan nu ter discussie. Dat doet soms pijn, maar laat ook zien dat het belangrijk is om immaterieel erfgoed met de tijd mee te laten bewegen. De Brabantse Carnavalsfederatie heeft daarom de notitie Inclusief Carnaval aangenomen, die discriminatie, racisme en seksisme tegen moet gaan. De Federatie stimuleert de leden om van Carnaval een inclusief feest te maken dat voor iedereen leuk is.

Het Sint-Nicolaasgenootschap laat zien dat het sinterklaasfeest zich altijd heeft aangepast aan de tijd. Sint-Nicolaas is een tijdje 'il santo nero' geweest, een gekleurde man uit de Oriënt. Al met al is het feest en de uitvoering ervan altijd in beweging geweest. Het Sint-Nicolaasgenootschap wil kennis van het verleden stimuleren naast variaties in uitvoering. Zij pleit voor bruggen slaan in vrijgevigheid en mildheid. Het Vierde Geschenk is opgericht om de kernwaarden van het Driekoningenzingen in een nieuwe vorm door te geven. Van een bedelfeest op 6 januari wordt er nu een optocht georganiseerd, waarin licht en delen centraal staan.

Participatie

Participatie is een sleutelwoord bij immaterieel erfgoed. In de workshop van Ineke Strouken vertelden Petra Robben (Stadsmuseum Tilburg) en Emy Thorissen, (Brabant Collectie) hoe zij met immaterieel erfgoed in hun organisatie omgaan. Tilburg is van een katholieke stad, een stad met inwoners uit zo'n 150 verschillende culturen geworden. Het Stadsmuseum Tilburg is van en voor alle Tilburgers. Het is geen museum zoals wij gewend zijn, maar een museumcollectie met presentaties op diverse plekken in Tilburg. Het zijn de inwoners zelf die bepalen wat er in de collectie opgenomen wordt. De Brabant Collectie documenteert het verleden en heden van Brabant en verwerft zowel oude als nieuwe foto's en laat zo de veranderingen in immaterieel erfgoed zien.

Vanuit je opvoeding

Jong geleerd is oud gedaan. Rolf Vonk (Erfgoed Brabant) gaf tips hoe je via educatie immaterieel erfgoed vanuit verschillende perspectieven kunt benaderen. Waarden en tradities krijg je vanuit je opvoeding mee. Daarover kun je in de klas in gesprek gaan. Wat voor betekenis heeft een traditie voor jou? Met welke intentie is het ontstaan? Hoe is een traditie door de tijd heen veranderd? Zijn er ook mensen die anders over de traditie denken?

Verbinden

De dag werd afgesloten met Café de Zachte G onder leiding van Patrick Timmermans (Erfgoed Brabant). Arnoud-Jan Bijsterveld, hoogleraar Cultuur in Brabant aan de Universiteit van Tilburg

Het gaat om verbinden

legde uit dat het bij zowel heemkunde als immaterieel erfgoed gaat om het verbinden van mensen, plekken en verleden. Als je mensen verbindt met het verleden, dan verbindt je ze ook met elkaar. Heemkunde kan leren om meer te kijken naar de dynamiek van immaterieel erfgoed. Immaterieel erfgoed gemeenschappen kunnen veel hebben aan de kennis over de lokale geschiedenis van heemkundekringen.

Mark van Stappershoef en Hans Janssen, de burgemeesters van respectievelijk Goirle en Oisterwijk gaven tenslotte aan hoe immaterieel erfgoed het gemeenschapsgevoel voedt. Bij Mark van de Stappershoef is dat het carnaval en bij Hans Janssen de kermis. Het feit dat immaterieel erfgoed verbindt en zorgt voor identiteit is belangrijk om te beseffen als burgemeester. Marco van Baalen sloot de dag af. Immaterieel erfgoed is vaak onbewust en vanzelfsprekend en als zodanig kwetsbaar. Daarom is het belangrijk om het zichtbaar te maken en te zorgen voor bewustwording.

De dag werd georganiseerd door Brabants Heem, Erfgoed Brabant, de Historische Vereniging Brabant, de Leerstoel Cultuur in Brabant en het Kenniscentrum Immaterieel Erfgoed Nederland.

Met medewerking van Emma Goossens.
Foto's Theo Cuijpers.

De volgende Koerier

De volgende Koerier van Brabants Heem verschijnt in maart 2023.

Hebt u kopij voor dat nummer of onderwerpen voor de agenda, stuur die dan vóór maandag 13 februari 2023 naar: tjeuvanras@brabantsheem.nl

Foto's en illustraties graag minimaal 1,5 MB groot in JPEG-formaat, los en dus niet in een tekstbestand geplaatst.

Indien van toepassing plaatsen we de teksten ook op de website van Brabants Heem, www.brabantsheem.nl en op www.facebook.com/brabantsheem

Voor ’n borrel, ’n pintje en ’n praotje

Leo Voeten, lid van de internationale heemkundekring Amalia van Solms uit Baarle-Nassau / Baarle-Hertog heeft een boek geschreven over de historie van 500 jaar cafés, herbergen en brouwerijen in de beide gemeenten. Daarmee is een belangrijk stuk erfgoed vastgelegd; het boek kreeg de Vlaams-Nederlandse titel ‘Voor ’n borrel, ’n pintje en ’n praotje’.

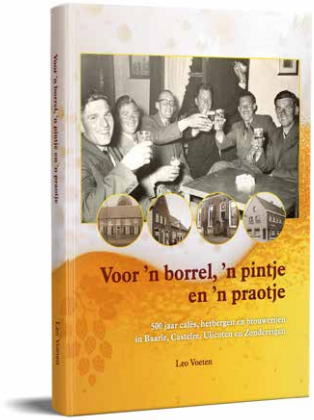

Hertog Hendrik I van Brabant is heer van Baarle. Hij geeft er land in leen, het latere Baarle-Hertog. In 1198 schenkt hij in het kader van een ruimer politiek akkoord woeste gronden aan de heer van Breda. De bestaande inkomsten van de hertog worden veilig gesteld, bewoonde en ontgonnen percelen (bijvoorbeeld in Baarle) blijven rechtstreeks onder de hertog. Tot het leen van Breda behoren vanaf dat moment de gronden in Baarle die nog niet ontgonnen zijn: het later Baarle-Nassau.

Deze enclavesituatie bestaat nog steeds. Op alle gebieden heeft dat zijn weerslag; positief en negatief. Dit gegeven en het gegeven dat er in de beide Baarles altijd veel horeca-etablissementen zijn geweest triggerde de schrijver om hiernaar onderzoek te doen. Ongetwijfeld zijn er meer dan 500 jaar geleden al vormen van herbergen geweest. De mensen reisden te voet of met het paard, waren lang onderweg; zij moesten eten, drinken en/of slapen. De schrijver heeft zich beperkt tot een periode die 500 jaar terug gaat. Dat etablissement waarvan het pand, niet meer als horeca overigens, als oudste en bekendste herberg is beschreven heeft de grenslijn door de voordeur. Een huis in twee landen. Ideaal voor allerlei handel.

De kerkdorpen Castelre, Ulicoten en Zondereigen zijn ook beschreven. In Castelre, pal op de grens met het Belgische Hoogstraten, waren begin 1900 veertien cafés/herbergen op zo’n 150 inwoners. Vaak waren het huiskamers of gelagkamers met een paar tafels, stoelen en wat glaswerk waar schraal zelf gebrouwen bier gedronken werd. Het liet onverlet dat er zo stevig gedronken werd dat er (anti)-alcoholwetgeving is gekomen om een en ander in betere banen te leiden.

De grenssituatie, de handel en de smokkel komen door de tijd heen steeds weer terug. In de jaren 70 kwam de Nederlandse jeugd van heinde en verre massaal naar Baarle. Het Vlaamse gevoel zal daarin zeker meegespeeld hebben.

Het boek in een luxe uitgave van 272 pagina’s kost € 25,- excl. verzendkosten en is te verkrijgen bij Heemkundekring Amalia van Solms Baarle-Nassau/Hertog via: boek@amaliavansolms.org

De Gemeijnt Bodem van Elde

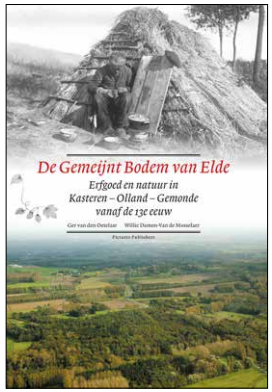

Tot op heden was er bijna niets gepubliceerd over de meer dan 650 jaren bestaande 4.300 hectaren grote Bodem van Elde, een gemeijnt (gemeenschappelijk gebruikte grond) die gedeeltelijk lag in de voormalige gemeenten Liempde, Schijndel, Boxtel, Sint-Oedenrode en Sint-Michielsgestel. Met het boek “De Gemeijnt Bodem van Elde. Erfgoed en natuur in Kasteren - Olland - Gemonde vanaf de 13e eeuw” krijgt het ruim aandacht.

Willie Damen-van de Mosselaer en Ger van den Oetelaar zijn de auteurs van het boek. Willie Damen heeft al veel gepubliceerd op de verhalenwebsite van het BHIC in Den Bosch en ondersteunt ook al jaren met haar

onderzoek de boeken die o.a. Ger van den Oetelaar schreef over o.a. Velder, De Scheeken, De Geelders etc. De historische naam Elde komt op vele manier terug in het dagelijks gebruik (Zorggroep Elde; Elde College, etc.), vaak om een grensoverschrijdende activiteit aan te duiden.

Een wildernis met woudachtige onderdelen

Op 11 juni 1314 gaf Hertog Jan III van Brabant het gebruiksrecht van dit gebied gemeenschappelijk uit aan de inwoners van de omringende dorpen: Boxtel, Sint-Michielsgestel, Schijndel, Sint-Oedenrode en Kasteren onder Liempde. Van tevoren was het ook al een wildernis met woudachtige onderdelen. Toponiemen uit de periode voor 1312 geven de indicatie van de vroegere aanwezigheid van dit woud duidelijk. Er was het Woud van Oirschot dat gesitueerd was in het huidige noorden van Oirschot en Best en in het zuiden van Liempde, Boxtel en Sint-Oedenrode. Dit woud was weer onderdeel van een veel groter woud dat via Liemderwalt en het Woud van Elde via het Woud tussen Schijndel en Middelrode richting Vught liep. In 1293 werd de Bodem van Elde (waarin De Geelders liggen) nog als het Bos van Elde aangeduid. Op diverse plaatsen werden ook delen van de Bodem van Elde ook ontgonnen.

Het goed Gheerlaer

De Geelders ontleent zijn naam aan een deelgebied van de Bodem van Elde én deelgebied van (huidige) De Geelders: het goed Gheerlaer. De oudste vermelding van deze naam dateert uit 1386. Binnen elke gemeente (Liempde, Boxtel, Sint-Oedenrode, Sint-Michielsgestel zijn er aparte archieven van de Bodem van Elde. De belangrijkste plek is Sint-Michielsgestel. De Bodem van Elde heeft bestaan tot begin 19e eeuw, later zijn de gemeijntgronden terecht gekomen bij de gemeenten.

Het boek De Gemeijnt Bodem van Elde is o.a.verkrijgbaar via uitgever Pictures Publishers en kost € 34,95.

Rampjaar of Jubeljaar?

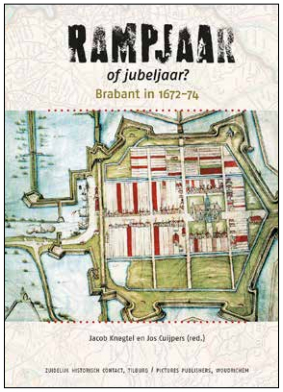

Tijdens het Rampjaar 1672 speelde Brabant een belangrijke rol in de verdediging van de Republiek der Nederlanden tegen het grote Franse leger van de jonge Zonnekoning Lodewijk XIV. De Alliantie Zuiderwaterlinie presenteerde daarover het boek 'Rampjaar of Jubeljaar? Brabants in 1672-1674'.

Het boek is het resultaat van samenwerking tussen 15 lokale heemkundigen en professionals, tussen de lokale kennis en de wetenschap. Dit heeft geleid tot een nieuw, Brabants perspectief op de geschiedenis van het Rampjaar. De gebeurtenissen vormden onder meer de aanleiding om de Zuiderfrontier - de huidige Zuiderwaterlinie - aan te leggen. Jacob Knegtel, onderzoeker en redacteur: "Door onze krachten te bundelen, laten we zien dat deze bijzondere periode uit de Nederlandse geschiedenis nog meer nuances kent."

Het boek belicht niet alleen de militaire en politieke kanten, maar geeft ook aandacht aan de verhalen van de plaatselijke bevolking. De uitbuiting, afpersing, onderwaterzettingen, de verwoestingen en moordpartijen, de godsdienstige tegenstellingen en onderdrukking. Hoe gingen boeren en burgers daarmee om?

Daartegenover staan verhalen uit Brabantse steden waar de Fransen juist met gejuich werden ontvangen. Voor hen betekende de 'bezetting' meer vrijheid. Zo ook in Ravenstein, de plek waar de boekpresentatie plaatsvond.

Joost Vlemmix, één van de auteurs en lid van heemkundekring Land van Ravenstein: “In mijn onderzoek ontdekte ik dat de bezetting door de Franse koning Lodewijk XIV meer godsdienstvrijheid betekende voor de inwoners van Ravenstein. Zij konden hun katholieke geloof eindelijk weer uitoefenen. Het afschudden van ‘het Hollandse juk’ was hier iets om over te jubelen!”

Nieuwe inzichten

Anne-Wil Maris, programmamanager van de Alliantie Zuiderwaterlinie: “Dit boek vult een belangrijk gat in onze nationale kennis en verhalen over het Rampjaar. De lokale verhalen in het boek bieden nieuwe inzichten op de bekende geschiedenis. Tegelijkertijd leert het ons meer over het Brabant van vandaag. Ik ben trots dat het sterke netwerk van de Zuiderwaterlinie heeft geleid tot dit mooie resultaat.”

Het boek is voor € 22,50 te koop bij Uitgeverij Pictures Publishers.

En de naaste als jezelf

‘En de naaste als jezelf’ zo luidde de lijfspreuk van mr. Harry Holla (1904-1992), de eerste president van het Tribunaal in ’s-Hertogenbosch dat oorlogsmisdaden moest beoordelen. Over hem verscheen een biografie. Wie was Harry Holla en wat was diens overtuiging die voor velen levensreddend was?

De katholieke jurist Holla groeide tijdens de Tweede Wereldoorlog uit tot een prominent verzetsman. Direct na de bevrijding werd hij benoemd tot president van het Tribunaal in ’s-Hertogenbosch. Toch is het nog maar pas

geleden dat in Vught een straat in een nieuwbouwwijk naar hem vernoemd werd.

In de biografie van Harry Holla beschrijft Peter Baas zijn keuzes, oordelen en handelen in zijn rol als vooraanstaande leider in het verzet en schetst hij de context waarin de lotgevallen van een aantal Vughtse en Bossche families onlosmakelijk met elkaar verweven raakten. Samen met zijn vrouw Leny heeft Harry Holla een aantal Joodse families uit Vught en ’s-Hertogenbosch belangeloos geholpen. In haar inleiding en in een serie interviews door Truus Wertheim-Cahen komt de tweede en derde generatie aan het woord. Zij zijn de erfdragers die spreken over de nasleep van de oorlog en de invloed van Holla’s handelen op hun eigen leven.

In de synthese staat Arnoud-Jan Bijsterveld stil bij herinneren en herdenken, zowel privé als publiek, en de veranderingen daarin in de loop van de tijd. Vandaag herinneren en herdenken we op een moment waarop de nog levende herinnering aan de Tweede Wereldoorlog geleidelijk maar onherroepelijk overgaat in een culturele herinnering van mensen die er niet direct bij betrokken zijn geweest. Na jaren van veronachtzaming staan nu juist vervolging en verzet volop in de belangstelling. Dat leidt tot een veelvoud aan studies, uitgaven, documentaires, monumenten (klein en groot), herdenkingen en rituelen. Hoe verhouden deze zich tot elkaar en niet onbelangrijk: welke betekenis hebben ze voor de direct betrokkenen? En ten slotte, welke zeggingskracht hebben deze nog voor volgende generaties?

Bisschop mgr. Gerard de Korte schreef het voorwoord in deze rijk geïllustreerde uitgave.

En de naaste als jezelf - Harry Holla is uitgegeven door Aldus Uitgevers Den Bosch. Het boek kost € 25,- en is verkrijgbaar in de boekhandel.

150 jaar Jacobuskerk in Zeeland

In de veertiende eeuw kreeg het dorp Zeeland zijn eerste kapel. Een kapel aan de rand van het dorp, die rond 1500 alweer te klein was. Midden in het dorp werd een nieuwe kerk gebouwd, die het langer volhield, maar die halverwege de 19e eeuw toch weer te klein bleek. Net achter die tweede kerk werd de huidige kerk gebouwd, toegewijd aan de heilige Jacobus de Meerdere. Precies 150 jaar geleden, in 1872, werd die gewijd.

Over de geschiedenis van het 150-jarige kerkgebouw schreven Piet Huvenaars en Tjeu van Ras van de Heemkundekring Zeeland het boek 'Sint Jacobus de Meerderekerk, 150 jaar een baken in Zeeland'. In 100 pagina's wordt de geschiedenis van het gebouw beschreven, met ook de bouw van de eerste twee Godshuizen. Een geschiedenis die ook het verhaal vertelt van de mensen en de samenleving. Bij de bouw van de kerk - een ontwerp van architect Cornelis van Dijk - viel een dode te betreuren toen een gewelf instortte. Zo zijn er meer bijzonderheden over de bouw en de historie vermeld, maar bouwtekeningen, rekeningen en andere gegevens ontbreken.

In 1914 werd de kerk uitgebreid met twee pseudo-transepten. De jaren '60 was de start van grote veranderingen, die ook het interieur van de kerk drastisch deed veranderen. Wat er was en wat er nog steeds aan heel moois in de kerk is wordt uitvoerig beschreven. En niet te vergeten de mensen die met de kerk te maken hadden, van de pastoors tot kerkbesturen, kosters en de vele vrijwilligers die nu nog actief zijn. Een aantal priesters die werkzaam zijn geweest in de kerk komen met een persoonlijke herinnering aan het kerkgebouw aan bod.

Het boek is rijk geïllustreerd met foto's uit het archief van de Heemkundekring Zeeland en met actuele foto's van het gebouw, het interieur en de omgeving.

Het boek over 150 jaar Sint Jacobus de Meerderekerk is te koop voor € 10,- bij Heemkundekring Zeeland.

Verhalen uit de vergetelheid

Heemkundekring De Vonder uit Asten-Someren heeft haar 50-jarig bestaan gevierd. Om daar aandacht. aan te besteden is een boek met als titel 'Verhalen uit de vergetelheid' uitgegeven.

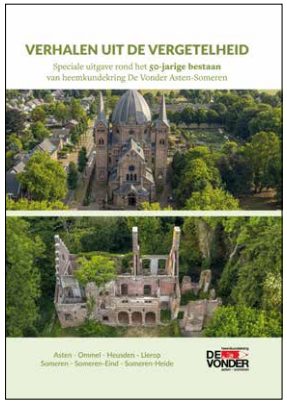

Het is en boek geworden waarin verhalen uit de vergetelheid worden verteld. Het zijn losse verhalen over Asten en Someren en de dorpen die daarbij horen, geschreven door auteurs uit die gemeenten en de bijbehorende kerkdorpen.

Het oorspronkelijke idee was om vier kleine boeken te gaan maken van elk zo'n 80 bladzijden met twee Astense verhalen en twee Somerense verhalen. Uiteindelijk is besloten tot de uitgave van één boek met daarin 11 verhalen van verschillende auteurs. En die variëren van de restauratie van een oud Wehrmachhuisje tot veenkolonie De Moost, Someren en zijn geneesheren het werk van glazenier Boumans in Asten.

Verhalen uit de vergetelheid is voor € 30,- te koop bij heemkundekring De Vonder Asten-Someren, www.heemkundekringdevonder.nl

Kruispunt De Tol en de negen bannen

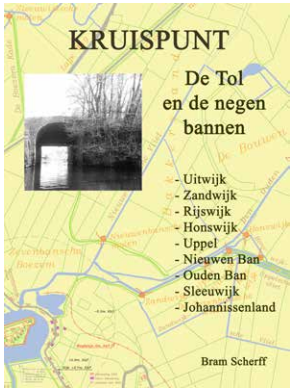

In Kruispunt beschrijft Bram Scherff de ontwikkeling van de negen polders die ooit via twee sluizen aan de Tol in Werkendam op het Bergseveld loosden.

Bestaande literatuur rept nauwelijks over de periode tussen de ontginning en Sint-Elizabethsvloed. Op basis van een proefschrift van de Landbouwuniversiteit van Wageningen is de geschiedenis van een groot gedeelte van dit gebied tussen de jaren 1000 en 1400 echter vrij nauwkeurig weer te geven. Ook de ontwikkeling van deze polders vanaf de middeleeuwen tot eind 20e eeuw komt uitgebreid aan bod. Bovendien wordt de agrarische bedrijfsvoering vanaf het jaar 1000 tot halverwege de vorige eeuw besproken. Verder is de exacte loop van het vroegere riviertje de Werken tussen Almkerk en Werkendam uitgezocht op basis van oud kaartmateriaal.

Het boek bevat een gedetailleerde beschrijving van het gehucht de Tol zoals het was voordat het eind vorige eeuw vrijwel geheel werd opgeslokt door wegenaanleg. Er is veel aandacht besteed aan de historie van fort Altena en het vroegere fort De Werken.

Het 290 pagina's pagina's tellende boek bevat 250 foto's, kaarten en tekeningen. Het is beduidend uitgebreider en rijker geïllustreerd dan de eerste druk die 15 jaar geleden verscheen.

Het boek wordt eind dit jaar uitgegeven en wordt in het gebied Werkendam - Woudrichem - Rijswijk - Almkerk - Nieuwendijk gratis thuisbezorgd. Het kost € 32,- en is te bestellen via Tolscherff@kpnmail.nl

Terugblik op Wanroij

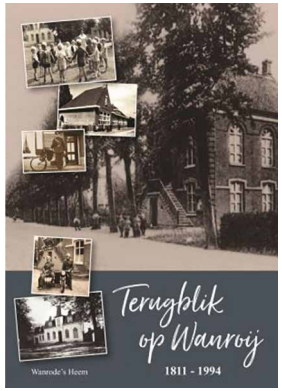

Wie weet nog hoe de Dorpsstraat in Wanroij er vroeger uitzag? Wie de brandweermannen waren in 1946? Waar het klooster van de zusters stond en het oude gemeentehuis? Het boek 'Terugblik op Wanroij' van heemkundevereniging Wanrode's Heem geeft antwoord op die vragen.

De heemkundevereniging gaat in deze uitgave terug naar de periode dat Wanroij een zelfstandige gemeente was van 1811-1994. In dit boek zijn ca. 450 foto's opgenomen met verhelderende teksten en overzichten uit die periode. Aan de orde komen: De Gemeente, Burgemeesters, Gemeentewerken, Gemeenschapshuizen, Gezondheidszorg, Huisartsen, Fysiotherapeut, Tandarts, Verloskundigen, 't Klooster v/d Zusters Franciscanessen, Onderwijs, Wit-Gele Kruis, De Lookant, Rode Kruis, Gezinszorg, Dierenartsen, Veldwachters en Politie, Post Telegraaf Telefoon, Bibliotheek, Brandweer, Ruilverkavelingen, Het WAC en een Impressie van de tentoonstelling uit 2019.

In beelden is te zien hoe het dorp door de jaren heen veranderde en welke mensen een rol hebben gespeeld in de geschiedenis van Wanroij.

Terugblik op Wanroij kost € 18,- en is te bestellen via email: wanrodesheem@wanroij.nu

Goud voor De Erstelinghe Waalwijk en De Vonder Someren-Asten

Twee heemkundekringen, aangesloten bij Brabants Heem, vierden hun gouden jubileum. Heemkundekring De Erstelinghe Waalwijk vierde dat op 14 november, heemkundekring De Vonder Asten-Someren op 30 oktober. Beide verenigingen ontvingen uit handen van voorzitter Henk Hellegers van Brabants Heem een tinnen herinneringsbord.

Voorzitter Ton de Groot van heemkundekring De Erstelinghe neemt de tinnen bord in ontvangst. (Foto collectie De Erstelinghe Waalwijk)

De Erstelinghe

Op 21 juni 1972 werd De Erstelinghe officieel opgericht als heemkundekring voor aanvankelijk Waalwijk, Sprang-Capelle en Loon op Zand. De laatste twee kozen er later voor om een eigen kring op te richten, waardoor de Erstelinghe nu de heemkundekring is voor Waalwijk, Baardwijk en Besoijen en zo'n 400 leden heeft.

Henk Hellegers memoreerde dat de Ersthelinge weliswaar vijftig jaar bestaat, maar dat heemkunde al veel eerder in Waalwijk en omgeving beoefend werd. In 1939 was al sprake van een heemkundecommissie in Waalwijk. Hellegers ging daarnaast in op de vroegere boegbeelden van Waalwijk, de leerlooijeren en de schoenindustrie, die als een rode draad door de geschiedenis van Waalwijk en de Langstraat lopen. Hij overhandigde voorzitter Ton de Groot het tinnen herinneringsbord van Brabants Heem.

Tinnen herinneringsbord voor Gerard van Moosdijk, voorzitter van De Vonder. (Foto heemkundekring De Vonder/Siris)

De Vonder

Heemkundekring De Vonder Asten-Someren presenteerde tijdens de viering van het 50-jarig bestaan het jubileumboek 'Verhalen uit de vergetelheid'. Wim Daniels voerde daarbij met schrijvers van de verhalen gesprekken over de geschiedenis van de dorpen en over de verhalen in het boek. Voorzitter Henk Hellegers overhandigde namens Brabants Heem het tinnen herinneringsbord aan de nieuwe voorzitter van De Vonder, Gerard van de Moosdijk, die zelf in zijn toespraak de geschiedenis van kring voor het voetlicht bracht. Henk Hellegers sprak in zijn toespraak over het bijzondere karakter van De Vonder. Hij zei dat nogal wat gemeenten meerdere heemkundekringen hebben, maar dat Asten-Someren het omgekeerde van één heemkundekring voor twee gemeenten zo bijzonder maakt. 'Vijftig jaar samen heemkunde in goede samenwerking en harmonie voor alle dorpen van twee gemeenten is uniek', aldus Henk Hellegers.

Brabants Heem eert inzet van vrijwilligers

Stichting Brabants Heem heeft in de afgelopen maanden aan een aantal vrijwilligers een eerbetoon kunnen brengen voor hun inzet. Een waardering voor hun werk dat ze allen met enthousiaste en ook nog belangeloos doen.

René Hermans uit Wouw ontving tijdens de regionale Heemquiz de bronzen legpenning van Brabants Heem. René is 40 jaar lid van heemkundekring De Vierschaer in Wouw. Voorzitter Henk Hellegers van Brabants Heem reikte de legpenning uit. René Hermans is mede-oprichter van De Vierschaer en vanaf die tijd is hij actief voor de kring. Hij was enekle jaren bestuurslid van Brabants Heem. Hij vervult bij De Vierschaer nog steeds allerlei functies. Hij schreef in die veertig jaar ook zo'n zestig boeken. En hij is op vele andere terreinen nog steeds actief.

René Hermans met de legpenning in de hand, links zijn echtgenote, in het midden Henk Hellegers. (Foto collectie heemkunde-kring De Vierschaer)

Ad van Melis, voorzitter van de jubilerende Heemkundekring "Op de Beek" Prinsenbeek is tijdens de jubileumuitvoering "Prinsenbeek BinnensteBuiten" onderscheiden met de zilveren draaginsigne van Brabants Heem. Ad Jacobs, bestuurslid van Brabants Heem speldde de onderscheiding op en overhandigde de daarbij behorende oorkonde. Hij roemde Ad om zijn vele verdiensten voor de heemkunde in het algemeen en voor de heemkunde van Prinsenbeek in het bijzonder.

Ad Jacobs speldt de onderscheiding op bij Ad van Meis. (Foto collectie Op de Beek)

v.l.n.r. Harrie Lamers, Paul van de Wiel, Arnold Bevers en Willy van Osch. (foto collectie Hof van Liessent)

Vier leden van heemkundekring Hof van Liessent in Lieshout zijn bij de viering van het 40-jarig bestaan van de kring geëerd met een onderscheiding van Brabants Heem. Bestuurslid Theo Cuijpers reikte de onderscheiding, het zilveren draaginsigne met oorkonde uit aan **Arnold Bevers, Harrie Lamers, Willy van Osch en Paul van de Wiel**. Zij alleen hebben op hun eigen manier gewerkt voor de heemkundekring. Arnold Bevers heeft de krantenknipselboeken samengesteld van De Zuid-Willemsvaart vanaf 1881. Harrie Lamers was op veel fronten actief. Hij was jarenlang voorzitter van de Heemkundekring, leverde als redactielid diverse artikelen aan voor het blad D'n Effer en schreef enkele historische boeken. Willy van Osch was de eerste voorzitter van de heemkundekring, hij leverde teksten aan voor d'n Effer en hield lezingen. Bovendien was hij samen met Jos Bekx de schrijver van het boek "Lieshout buiten schot". Paul van de Wiel is schrijver van artikelen voor D'n Effer en heeft diverse boeken op zijn naam staan.

Elly van Schijndel-Bekkers uit Geffen ontving op een bijeenkomst in het Oude Klooster in Geffen het zilveren draaginsigne van Brabants Heem. Voorzitter Henk Hellegers speldde de onderscheiding op. Eigenlijk was dit twee jaar later dan bedoeld want in 2020 was Elly al veertig jaar actief voor heemkundewerkgroep Vladerack in Geffen. Op 19 november hield Vladerack na twee jaar weer een jubilarissendag, waarop ook Elly gehuldigd en bedankt werd voor haar langdurige ondersteuning van de Geffense heemkundewerkgroep. In de 47 jaar dat de Vladerack bestaat, heeft Elly nu dus 42 jaar de heemkunde in Geffen gesteund.

Vijf leden van heemkundekring De Steenen Kamer uit Steenbergen vierden hun zilveren jubileum als lid. Bestuurslid Bart van Eekelen van Brabants Heem reikte de daarbij behoren zilveren draaginsigne uit aan een van die vijf, **Co Oerlemans**, de vier andere jubilarissen waren niet op de bijeenkomst aanwezig. Zij kregen de onderscheiding later. Dat zijn **Ad van Campenhout, Toon Neelen, Jennie van de Velden en Ad Veraart**.

Sylvia Leuris ontving uit handen van voorzitter Maarte Weterings van Heemkundekring Ledevaert Chaam de zilveren draaginsigne van Brabants Heem. Zij kreeg die voor haar verdiensten als bestuurslid en andere activiteiten. Sylvia Leuris is secretaris van de kring, ondersteunt alle activiteiten en verzorgt het periodiek en het mededelingenblad van de kring.

Elly van Schijndel-Bekkers ontvangt haar onderscheiding uit handen van Henk Hellegers. (foto Henk Martens)

Co Oerlemans ontvangt zijn onderscheiding uit handen van bestuurslid Bart van Eekelen. (foto collectie De Steenen Kamer)

Sylvia Leuris met onderscheiding en oorkonde. (foto collectie Heemkundekring Ledevaert)

De juiste namen

In uitgave 94 van De Koerier stond een foto van het bestuur van Brabants Heem in de jaren ’70 van de vorige eeuw. Daarin stonden niet overal de juiste namen. Wim de Bakker uit Oisterwijk reageerde daarop en stuurde een kopie van pagina 113 van het boek ‘Mensen uit de kringen van Brabants Heem’ van Cees Slegers.

“De vierde van links is Jan Raaijmakers, jarenlang administrateur (geen bestuurslid) en vanaf 1975 bestuurslid en penningmeester. De tweede van rechts is niet Hein Mandos maar Arjen Kakebeeke,” zo liet Wim de Bakker al snel weten. En hij voegde daar aan toe: “Op Hein Mandos na, die tot kort daarvoor voorzitter was van het oude bestuur, gefotografeerd voor De Zwaan te Oirschot waar toen de bestuursvergaderingen plaats vonden. Hier bij een van de jaarlijkse uitstapjes. Ik herinner me nog dat wij als nieuwe bestuursleden toen niet op de foto mochten. Ik denk dat de foto rond 1978 genomen zal zijn door de man van Helen van Noordwijk, die in die tijd de foto’s maakte.”

Het toenmalige bestuur met v.l.n.r. Harrie Beex, Gerrit Beex, Jan van Dorst, Jan Raaijmakers, Dagobert Gooren, Arjen Kakebeeke, Piet Dorenbosch. (foto collectie Brabants Heem, RANB)

Agenda en jubilea

2023:

17 januari	50 jaar Oosterhout
19 januari	Bestuur Brabants Heem, heidag
3 februari	75 jaar Carel de Roy Alphen e.o.
13 februari	**Sluitingsdatum inzenden kopij De Koerier 96**
16 maart	Bestuursvergadering Brabants Heem
21 maart	50 jaar Vrienden van Den Bosch
22 april	50 jaar Nieuw-Vossemeer
18 mei	Bestuursvergadering Brabants Heem
24 mei	75 jaar Helmond
15 juni	Raad van Aangeslotenen 't Dommeltje Boxtel
20 juli	Bestuursvergadering Brabants Heem
21 september	Bestuursvergadering Brabants Heem
19 oktober	Raad van Aangeslotenen Brabants Heem
16 november	Bestuursvergadering Brabants Heem

De Koerier

De Koerier in 2023

In 2023 verschijnt de Koerier vier keer. Als u iets in dit tijdschrift gepubliceerd wilt hebben, kunt u kopij opsturen of mailen. Houdt u zich wel aan de inleverdatum.
Ongeveer drie weken na de inleverdatum ligt het tijdschrift bij de kringen op de deurmat en wordt de digitale versie verzonden naar de secretariaten van de aangesloten kringen, verenigingen en stichtingen en op de website geplaatst.

Kopij sturen naar: tjeuvanras@brabantsheem.nl
De eerste uitgave van 2023 verschijnt in maart 2023.
De uiterste inleverdatum hiervoor is **maandag 13 februari 2023**.
In 2023 verschijnt De Koerier in maart, juni, september en december.

Brabants Heem

Brabants Heem is de ondersteunende organisatie voor 125 zelfstandige Brabantse heemkundekringen en erfgoedverenigingen. De stichting organiseert in samenwerking met andere organisaties cursussen en studiedagen, zet netwerken op en geeft adviezen. Dat alles om de deskundigheid van de kringleden te bevorderen op alle terreinen waar dat nodig is. Verder stimuleert Brabants Heem nieuwe initiatieven en onderlinge samenwerking.

Website: www.brabantsheem.nl
Facebook: www.facebook.com/brabantsheem
Uitgave: Brabants Heem, Postbus 1203, 5200BG 's-Hertogenbosch.
Eindredactie: Tjeu van Ras
Kopij sturen naar: tjeuvanras@brabantsheem.nl
Foto's: Naamsvermelding bij de foto, overige merendeels uit collecties van de heemkundekringen.
Ontwerp: Peter van Gerwen
gerwen online en offline reclame
Drukwerk: Em. De Jong
Koninklijke Drukkerij Em. de Jong Baarle-Nassau

Alle rechten voorbehouden. Niets in deze uitgave mag worden verveelvoudigd of openbaar gemaakt, in welke vorm ook, hetzij elektronisch dan wel mechanisch door fotokopieën, scans of opnamen, tenzij met voorafgaande toestemming van de uitgever. De uitgever heeft er naar gestreefd om alle copyrights in deze uitgave te regelen. Wie meent alsnog rechten te kunnen doen gelden, wordt verzocht contact op te nemen.

De Koerier wordt verzonden naar verenigingen, instellingen en particulieren. Stichting Brabants Heem wordt geacht daarvoor toestemming te hebben gekregen bij de opgave. De gegevens worden zorgvuldig beheerd en niet aan derden beschikbaar gesteld of voor andere doeleinden gebruikt. Wie wil dat zijn/haar gegevens worden verwijderd kan daarvoor een bericht sturen naar: tjeuvanras@brabantsheem.nl

Eerste overzicht van Brabantse tradities anno 2022

TIP
DECEMBER
CADEAU

€25,-

Prachtig ingebonden boek,
256 pagina's dik en rijk geïllustreerd.
Nu te koop in de boekhandel!

Brabants Heem